

Η λόγια λογοτεχνική δημιουργία του Β' Βουλγαρικού Κράτους που παρουσιάστηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και "υψηλή λογοτεχνία". Η λογοτεχνία αυτή καλλιεργήθηκε στη Βουλγαρία μετά τον εκχριστιανισμό της και τη διάδοση του έργου των αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου με τη δράση των μαθητών τους, υπό την άμεση εποπτεία και προστασία του Κράτους και της Εκκλησίας. Ήταν επομένως φυσικό να είναι φορέας των αρχών και των ιδεών που εξέφραζαν αυτοί οι δύο θεσμοί, κάτι που γίνεται φανερό τόσο από τη θεματική της όσο και από τα εκφραστικά μέσα που χρησιμοποιεί¹. Ο απλός λαός όμως πολλές φορές δεν είχε ούτε το διανοητικό υπόβαθρο αλλά ούτε και την πολυτέλεια να παρακολουθήσει τη λόγια γραμματεία και τις αναζητήσεις των λογίων που την καλλιεργούσαν. Έτσι σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργήθηκε απόσταση ανάμεσα στη λογοτεχνία των λογίων και τα ενδιαφέροντα των απλών ανθρώπων. Με άλλα λόγια διαμορφώθηκε στη λογοτεχνία μια κατάσταση ανάλογη της απόστασης που χώριζε τον κόσμο του παλατιού και των αστικών κέντρων από τον κόσμο της καλύβας και των αγροτικών περιοχών².

Η απάντηση του απλού λαού στη λόγια γραμματεία του Κράτους και της Εκκλησίας ήρθε με την ανάπτυξη και διάδοση της λαϊκής απόκρυφης λογοτεχνίας. Η λογοτεχνία αυτή ήταν ανάλογη των ενδιαφερόντων και των αναγκών του απλού μεσαιωνικού ανθρώπου. Επιχειρούσε να ικανοποιήσει την περιέργειά του με ευλογοφανείς απαντήσεις, ανταποκρινόταν στις καθημερινές ανάγκες και τα ενδιαφέροντά του, συμπορευόταν με τα ήθη του, ενώ και η γλώσσα της

---

1. D. Petkanova, *Literatura*, σελ. 261.

2. Πρβλ. Φ. Μαλιγκούδη, *Σλάβοι*, σελ. 12 κ. εξ.

ήταν περισσότερο προσιτή στον απλό ολιγογράμματο άνθρωπο³.

Παρατηρώντας την απόσταση που χώριζε τη λόγια από τη λαϊκή απόκρυφη γραμματεία και μελετώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο λογοτεχνικών ειδών, ορισμένοι Βούλγαροι επιστήμονες οδηγήθηκαν στην άποψη ότι τα δύο είδη πρέπει να διακρίνονται επί τη βάσει ταξικών και μόνο κριτηρίων. Έτσι, σύμφωνα με την άποψή τους, από τη μία μεριά υπήρχε η λογοτεχνία της άρχουσας τάξης και από την άλλη η λογοτεχνία του λαού. Η λόγια γραμματεία ήταν φορέας της ιδεολογίας και των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, δηλαδή της διοικητικής και οικονομικής αριστοκρατίας του Κράτους και του ανώτερου κλήρου που βρισκόταν στην κορυφή της Εκκλησίας. Κάθε έργο που προερχόταν από τους κύκλους αυτούς είχε πάντοτε ως στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της τάξης τους με την επιβολή και διαιώνιση του υπάρχοντος πολιτικοοικονομικού συστήματος, το οποίο αποδιδόταν σε υπερβατικές δυνάμεις⁴.

Κατ' αναλογία προς τη λογοτεχνία της άρχουσας τάξης, διαμορφώθηκε και η λογοτεχνία των κατώτερων τάξεων, η οποία είχε επίσης έντονα ταξικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της άποψης αυτής, η λαϊκή απόκρυφη γραμματεία ήταν φορέας της ιδεολογίας του λαού και όργανο των ταξικών του διεκδικήσεων, που ανταγωνιζόταν τη λογοτεχνία των ανώτερων τάξεων. Η λογοτεχνία αυτή βρισκόταν κοντά στα ενδιαφέροντα και τις ανάγκες των απλών ανθρώπων, στις οποίες — στο μέτρο του δυνατού — επιχειρούσε να απαντήσει. Αυτό συνέβαλε καίρια στην καθιέρωση και την ευρύτερη διάδοσή της⁵. Ο ταξικός της χαρακτήρας οδήγησε, σύμφωνα με τους υποστηρικτές της παραπάνω άποψης, στη λήψη αυστηρών μέτρων εναντίον της από τους εκπροσώπους της άρχουσας τάξης, που έβλεπαν τη λαϊκή απόκρυφη λογοτεχνία να αντιστρατεύεται στις επιδιώξεις και τα συμφέροντά τους. Κύριο όπλο τους για την αντιμετώπισή της ήταν η

3. B. Penev, *Literatura*, σελ. 83 κ. εξ., E. Georgiev, *Literatura na borbi*, σελ. 7-8, A. Naumov, *Apokrifite*, σελ. 71-74, D. Petkanova, *Literatura*, σελ. 272 κ. εξ.. Η D. Petkanova σε άλλο σημείο της ίδιας εργασίας της υποστήριξε ότι κατά την περίοδο του Μεσαίωνα είχε διαμορφωθεί στη Βουλγαρία μια σχετικά πολυάριθμη ομάδα ανθρώπων, που ήταν σε θέση να διαβάσουν και οι οποίοι αποτέλεσαν το ευρύ αναγνωστικό κοινό της απόκρυφης γραμματείας, D. Petkanova, *Literatura*, σελ. 261-262.

4. D. Angelov, *Vlijanija*, σελ. 587-601, του ιδίου, *Svetogledät*, σελ. 263-293, B. Angelov, *Spisäkät*, σελ. 107-159, και E. Georgiev, *Literatura na borbi*, σελ. 5-6.

5. B. Angelov, *Harakter*, σελ. 556-561, του ιδίου *Apokrifi*, σελ. 178-179, D. Angelov, *Kniznina*, σελ. 493-508, P. Dinekov, *Literatura*, σελ. 114-115.

καταδίκη της από την Εκκλησία και η καταγραφή των πιο επικίνδυνων από τα συγγράμματα αυτά σε πίνακες απαγορευμένων βιβλίων⁶.

Μια τέτοια όμως προσέγγιση της λαϊκής απόκρυφης γραμματείας και των σχέσεων της με τη λόγια γραμματεία είναι μάλλον επιφανειακή και δεν αρκεί για να εξηγήσει σε όλη του την έκταση το φαινόμενο της διάδοσης της λαϊκής απόκρυφης γραμματείας, όπως αναπτύχθηκε την περίοδο του ύστερου Μεσαίωνα στο Β' Βουλγαρικό Κράτος. Και πρώτα απ' όλα είναι φανερό το μεθοδολογικό σφάλμα, στο οποίο υποπίπτουν, οι υποστηρικτές της παραπάνω άποψης, προβάλλοντας στο παρελθόν σύγχρονα ιδεολογικά μοντέλα⁷. Παράλληλα, φαίνεται ότι οι σχέσεις της λαϊκής απόκρυφης λογοτεχνίας με τη λόγια λογοτεχνία είναι πιο σύνθετες και η αλληλεξάρτησή τους μεγαλύτερη⁸. Επιπλέον, είναι φανερό ότι η πολεμική που αναπτύχθηκε εναντίον της δεν φαίνεται να είχε ως αφετηρία την ταξική διαπάλη αλλά τη διαμάχη για θέματα πίστεως που απασχολούσαν καίρια τον μεσαιωνικό άνθρωπο.

Τα παραπάνω μπορούν να πιστοποιηθούν με την προσεκτική μελέτη της ιστορίας και της εξέλιξης της απόκρυφης γραμματείας στο Β' Βουλγαρικό Κράτος, που θα αποτελέσει αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Η διερεύνηση της λαϊκής απόκρυφης γραμματείας καθ' εαυτήν, ανεξάρτητα από τα άλλα είδη λογοτεχνίας, είναι πολύ σημαντική, καθώς φωτίζει άγνωστες πτυχές της ιστορίας της μεσαιωνικής Βουλγαρίας, με επίκεντρο πάντα τη ζωή του απλού ανθρώπου,

6. Ειδικά για τους πίνακες απαγορευμένων βιβλίων που αποτελούν και μια πολύ σημαντική πηγή για την κίνηση των λαϊκών απόκρυφων συγγραμμάτων στο μεσαιωνικό βουλγαρικό χώρο βλ. στη συνέχεια του κεφαλαίου.

7. Το ότι υπήρχε ταξική διαστρωμάτωση στη μεσαιωνική κοινωνία της Βουλγαρίας, όπως και σε ολόκληρο τον υπόλοιπο κόσμο, είναι γνωστό και αναμφισβήτητο. Πουθενά ωστόσο δεν διαφαίνεται η ύπαρξη μιας συνειδητής ταξικής διαμάχης, η οποία μάλιστα να φτάνει να εκφράζεται και μέσα από τη λογοτεχνική δημιουργία της εποχής. Πρβλ. S. Ivanov, Η σοβιετική ιδεολογία, σελ. 13-27.

8. Ενδεικτικές της πολυπλοκότητας των σχέσεων που συνδέουν τη λόγια με τη λαϊκή απόκρυφη γραμματεία, είναι από τη μία η αναλογία των θεμάτων τους — σε ορισμένες κατηγορίες έργων βέβαια — και από την άλλη η αξιοποίηση της απόκρυφης γραμματείας από λόγιους συγγραφείς, που δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν πολλά στοιχεία της στα έργα τους. Περισσότερα για τη χρησιμοποίηση της απόκρυφης λαϊκής λογοτεχνίας από τους λόγιους βλ. B. Angelov, *Apokrifi*, σελ. 188-189, E. Georgiev, *Literatura na borbi*, σελ. 81, D. Petkanova, *Folklor*, σελ. 28, της ίδιας, *Tvorčestvo*, σελ. 3-9, της ίδιας, *Literatura*, σελ. 269 και της ίδιας, *Apokrifna literatura*, σελ. 20-21.

στην οποία οι υπόλοιπες πηγές ελάχιστα και μόνο ευκαιριακά αναφέρονται και για την οποία η σύγχρονη έρευνα τελικά δεν γνωρίζει σχεδόν τίποτα⁹.

Στην ενότητα αυτή θα γίνει αναφορά στις απαρχές της απόκρυφης γραμματείας στα πλαίσια του Ιουδαϊσμού και του πρώιμου χριστιανισμού και θα παρουσιαστεί η πορεία εξέλιξης της αποκαλυπτικής γραμματείας στον βυζαντινό κόσμο. Στη συνέχεια θα διερευνηθεί η μετάφραση και διάδοση της απόκρυφης γραμματείας στους Σλάβους και ειδικότερα στους Βούλγαρους, όπως επίσης και η εμφάνιση των πρώτων πινάκων απαγορευμένων βιβλίων, από τους οποίους η σχετική έρευνα αντλεί πολύτιμες πληροφορίες για τη διάδοση των απόκρυφων και αποκαλυπτικών έργων. Ακόμα, θα μελετηθεί η διάδοση της βογομιλικής και της μεσσιανικής πατριωτικής γραμματείας, που αποτελούν ιδιαίτερες πτυχές της απόκρυφης βουλγαρικής γραμματείας, ενώ ιδιαίτερος λόγος θα γίνει και για την ιστορία της βουλγαρικής αποκαλυπτικής γραμματείας.

1. Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΠΟΚΡΥΦΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΛΥΠΤΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Η απόκρυφη και αποκαλυπτική γραμματεία αποτελεί ένα μεγάλο και ιδιαίτερο κεφάλαιο στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας. Οι απαρχές της γραμματείας αυτής βρίσκονται στην ιουδαϊκή και πρωτοχριστιανική παράδοση. Μια προσέγγιση επομένως για να είναι ολοκληρωμένη πρέπει να ξεκινά από αυτή την πρώιμη περίοδο της ιστορίας της. «Ιουδαϊκά Απόκρυφα» ή «Απόκρυφα της Παλαιάς Διαθήκης», ονομάζονται τα έργα εκείνα που γράφηκαν στην Παλαιστίνη ή στην ιουδαϊκή διασπορά σε γλώσσα εβραϊκή, αραμαϊκή ή ελληνική, μεταξύ του 200 π. Χ. και του 100 μ. Χ. περίπου, και τα οποία δεν έγιναν δεκτά στον Κανόνα της Παλαιάς Διαθήκης, ούτε από τους Ιουδαίους, αλλά ούτε αργότερα και από τη Χριστιανική Εκκλησία¹⁰. Στον ιουδαϊκό κόσμο ο όρος «Απόκρυφη Γραμματεία» υποδηλώνει τα συγγράμματα εκείνα που αποκαλύπτουν τα κρυμμένα μυστήρια του Θεού σχετικά με το μέλλον του εκλεκτού Του λαού. Έτσι, η ιουδαϊκή απόκρυφη γραμματεία έχει κυρίως αποκαλυπτικό χαρακτήρα¹¹. Στην

9. D. Angelov, *Κnižnina*, σελ. 497 κ. εξ., B. Angelov, *Apokrifi*, σελ. 188.

10. Π. Μπρατσιώτου, *Εισαγωγή*, σελ. 625 κ. εξ., Σ. Άγουρίδου, *Απόκρυφα*, σελ. 11. Πρβλ. Δ. Δόικου, *Εισαγωγή*, σελ. 91-94.

11. Σ. Άγουρίδου, *Απόκρυφα*, σελ. 11.